

СӨЗ ТАҢЛАҰДЫҢ ЛИНГВОСТИЛИСТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Казимбетова Зийуар Махсетбаевна

Қарақалпақстан Республикасы, Нөкис қаласы Филология илимлері бойынша философия докторы (PhD)

АННОТАЦИЯ: Тилдегі хәр бир лексема өз семемасына сәйкес хәм стиллик жақтан үйлесип қолланылыуы керек. Тек усы жағдайда гана биз дұрыс, орынлы хәм көркем етип сөйлей аламыз. Сөз белгили бир семемаға қарай семантикалық құрамға бирлеседи. Тилдің семантикалық системасын бөлімлерге бөліп қарау кейинги он жыллықта «семантикалық майдан» деп аталған негізге бағдарланған.

Бул мақалада семантикалық майданда сөздің шебер түрде таңланыуы арқалы көркем шығарма тилинің қонымлы болыуы, қалеген сөз өзинің мәнісине, стиллик өзгешеликлерине, экспрессивлик хәм эмоционаллық бояуларына, сондай-ақ, грамматикалық өзгешеликлерине ийе болыуы мысаллар жәрдемінде түсіндирилип берилген.

Таяныш сөзлери: мәни, форма, лексикалық мәни, лексема, семема, архисема, интеграл сема, дифференциал сема, потенциал сема, иерархиялық тәртіп, поэтикалық тил, валентлилик, дөретиуішлик аспект, грамматикалық форма.

АННОТАЦИЯ: Каждая лексема в языке должна использоваться согласно ее стилю и стилистике. Только в этом случае мы сможем говорить правильно, уместно и красиво. Слово объединяется в смысловую группу по определенному термину. В течение следующих десяти лет разделение семантической системы языка на части было сосредоточено на так называемом «семантическом поле».

В данной статье на примерах объясняется, что благодаря умелому подбору слова на смысловом поле художественный язык становится разумным, искомое слово имеет свое значение, стилистические особенности, выразительную и эмоциональную окраску, а также грамматические особенности.

Ключевые слова: Смысл, форма, лексический смысл, лексема, семема, архисема, интегральная сема, дифференциальная сема, потенциальный сема, иерархический порядок, поэтический язык, валентность, творческий аспект, грамматическая форма.

ANNOTATION: Each lexeme in the language should be used according to its style and stylistics. Only in this case we will be able to speak correctly, appropriately and beautifully. The word is combined into a semantic group according to a certain term. Over the next ten years, the division of the semantic system of the language into parts was focused on the so-called "semantic field".

This article uses examples to explain that thanks to the skillful selection of words in the semantic field, the artistic language becomes reasonable, the desired word has its own meaning, stylistic features, expressive and emotional coloring, as well as grammatical features.

Key words: Meaning, form, lexical meaning, lexeme, sememe, archiseme, integral seme, differential seme, potential seme, hierarchical order, poetic language, valence, creative aspect, grammatical form.

Сөздің өз мәнісі хәм формасы болады. Сөз пайда болғаннан-ақ өзинің сеслик құрылысына хәм белгили бир мәнісине ийе болыуы рызамлы кубылыс. [1:198]. Бирақ соны айтып өтиу керек, сөз пайда болғанда хәмме уақыт бирлемши мәни ұазыйпасын атқарады. Мәни санада пайда болғаннан кейин,

оны баянлаў зэрүрияты менен форма таңланады. Сөз формасы сөйлеў сеслериниң комплексинен ибарат. Ҳеш ўақытта дэслеп сөйлеў сеслериниң комплексин таңлап, соң оған мәни излемейди. Айырым жағдайларда мәни адамзат санасында пайда болған жағдайда, баянлаў зэрүрияты жоқлығынан, оған форма таңланылмағанлығы хәм сөз ҳалында қәлиплеспегенлигин көриўге болады [2:26]. Мәселен, **таўық** сөзи улыўмалық дэслепки мәниде қолланылады, ал оның мәкийен хәм қораз сыяқлы формалары оның жыныслық мәнисин ажыратыў ушын соңырақ пайда болған.

Сөз мәнилери түсиникти қәлиплестиреди. Бунда адам санасында сәўлеленген объектив дүньядағы нәрсе, ҳәдийсе, хәрекет, ҳалат хәм белги ҳаққындағы түсиник сөзде өз сәўлелениўин таўады. Бул мәнили сөз шақапларына тән. Мәселен, атлық сөз шақабы нәрсе ямаса кубылыс ҳаққындағы түсиникти билдирсе, фейиллер хәрекет ямаса ҳалат ҳаққындағы түсиникти билдиреди. Келбетлик хәм рәўиш сөз шақапларына тийисли мәнилер төркининде белги хәм соған уқсас түсиниклер жатады. Яғный бундай сөзлер мәниси хәмме ўақыт белгили бир түсиникти аңлатады. Сөзлердиң бундай мәнилери лексикалық мәни деп аталады [3:10]. Лексикалық мәнили сөзлер дифференциал-семантикалық методтың тексерийў объекти сыпатында лексема деп аталады [4:8]. Лексемалар атлық, келбетлик, санлық, алмасық, фейил, рәўиш сөз шақабына тийисли деп қаралады. Усы методқа байланыслы лексикалық мәнилер семема деп аталған [4:8].

Тилдеги хәр бир лексема өз семемасына сәйкес хәм стильлик жақтан үйлесип қолланылыўы керек. Тек усы жағдайда ғана биз дурыс, орынлы хәм көркем етип сөйлей аламыз.

Сөз белгили бир семемаға қарап семантикалық қурамға бирлеседи. Тилдиң семантикалық системасын болимлерге бөлип қараў кейинги он жыллықта «семантикалық майдан» деп аталған негизге бағдарланған.

Семалар семемалардың семантикалық майданда жайласыў тәртибине қарай архисема, интеграл сема, дифференциал сема хәм потенциал сема сыяқлы типлерге бөлинеди, сондай-ақ, олар иерархиаллық тәртиптеги орнына қарап түрли ўазыйпаны атқарады. Буның ушын олардың хәр бирине өз алдына тоқтап өтиў хәм дәлиллеўлер берийўге туўры келеди.

Архисема деп бирнеше семемаларды өзине жәмлестирген улыўмалық мәнидеги семаны билдиреди. Ал архисемаға бириккен бирнеше семемалар **интеграл сема** деп аталады [5:54]. Мәселен, терек – бул архисема. Ал қара тал, ақ терек, гүжим – усы архисемаға бириккен интеграл семалар.

Поэтикалық тилде тилдеги тийкарғы бирлик болған сөз – өзгериске, мәнилик қубылығға ушырап, қосымша мәнилерге ийе болады, мәниси байыйды хәм тереңлеседи, валентлилиги (мәнилериниң сәйкеслилиги) хәм өз ара тәсири кеңейеди. Олардың сыртқы формасы сеселерден қуралып, әдеттеги сөзге уқсас болғаны менен, ишки семантикалық структурасы жағынан әдеттеги сөзден өзгеше болады. Сонлықтан сөздиң поэтикалық дәретиўшилилик аспектиң көрсетиў мақсетинде «экспрессема» термини қолланылады. [6:17]. Мәселен, төмендеги мысалды оқысаңыз экспрессемалардың көркем әдебиятты қәлиплестириўдеги хызметин аңлаған боласыз:

Пүткил халық түүе түүысқанларыңды аяқ асты қылып жүрсең. Руўдың тәғдири былай турсын, еки бирдей қаналасыңның тәғдирина кеўил бердиң бе? Сен де бир шақасыз, жапырақсыз, собырайған қуў ағаш та бир. Омырылып сыңған күни жамбасыңа бир урасаң. Билесең бе, Хийўага жаранаман деп елди балығы көринип ойнайтуғын тынық көлге айландырдың, ким болса сол бир шабақ ушын ылайтып жүр. Бабаларымыз неше рет мантыққан, бизлер енди неше рет суў жутамыз? (Т.Қайыпбергенов).

1. Қәлеген сөз өзиниң мәнисине, стильлик өзгешеликлерине, экспрессивлик хәм эмоционаллық бояўларына, сондай-ақ, грамматикалық өзгешеликлерине ийе болады. Қолланылығда усы белгилер есапқа алынбаса, ол сөзди дурыс таңлап алынған деп есаплап болмайды. Сонлықтан да: Сөз өз мәнисине сәйкес таңлап алынған болыўы керек. Мысалы: Ш.Сейитовтың «Исине қосып тигилсин» повестинен мына гәпти алып қарайық: – *Ол кәрада «Келгинди жазыўшылардың үйи ашық», – деди де соған рухсатнама берди.* Автор «келгинди» сөзи арқалы командировкаға, отпускке хәм т.б. жумыслары бойынша келген жазыўшыларды айтпақшы болады. Бирақ бул сөзди орынлы қолланбаған, себеби оның мәниси пүткиллей басқа. «Келгинди» – тентиреп, қуўлып, посып келген [7:310] деген мәнини аңлатады.

Сондай-ақ, Ө.Хожаниязов «Жайлаўда бәхәр» романында «қаралай өшип кетипти» деўдиң орнына «тирилей өшип кетипти» деп надурис қолланған.

2. Хәр бир сөз гәпте өзиниң тийисли орнында қолланылыўы шәрт, болмаса ол түсиниксиз болады, ямаса оның мәниси бурмаланады, яғный о леки түрли мәни аңлатыўы мүмкин. Мысалы: 1. *Ол кейин әкелинген қуўырылған өгиздиң мийин еки жалмап бир жутса да, мазасын сезбеди (О.Әбдирахманов)* Бул гәпте «қуўырылған өгиз» бе ямаса оның «мийи» ме – бул анық емес. 2. Мына қуўырылған мийиңизди қалай түсиниўге болады? – дед иол столға тиренип (О.Әбдирахманов). Бул гәпте мий сөйлесип турған адамға тийислидей болып көринеди.

3. Тўбирлес ямаса мәнилери бир-бирине синоним, жақын сөзлерди қалай болса солай дизбеклестирип (тек гейде белгили бир стильлик мақсетте болмаса) қоллана бериўге болмайды, себеби бул жағдайда сөйлеўдиң көркемчилиги төменлейди. Мысалы: 1. *Қәпелимде тиллерге зибан кирди (Ғ.Сейтназаров)*. Бул гәптеги «тил» хәм «зибан» сөзлери бир мәнидеги сөзлер болып, «тил» дегенди билдиреди. 2. *Қызыл бояўдай қызарып күн батып кетти (Ө.Хожаниязов)*. Қызарып батқан күнниң қызыл бояўға усайтуғыны, әлбетте, ҳешқандай теңеўсиз-ақ түсиникли, сонлықтан мысалдағы теңеў орынсыз.

4. Сөзди, оның формасын стильлик мақсетте дурыс қолланыў керек. Мәслен, қарақалпақ тилиндеги -ыўла\иўде формалы хәзирги мәхәл феииллери көбинесе китабий тилде, газета-публицистикалық стилде өнимлирек қолланылады. Мысалы: *Жазыўшы терең ойланыўда (О.Әбдирахманов)*. Ал: *«Мен еле шай ишиўдемен (Ө.Хожаниязов)* деген гәпте бул форманың қолланылыўын стильлик жақтан дурыс деўге болмайды, оның орнына «Мен еле шай ишип отырман» деп айтыў дурыс болар еди.

5. Сөздиң грамматикалық формалары да дурыс таңлап алынған болыўы керек. Мысалы: *Ғыясты отыртып, класты тынышландырған ўақытта, маған ... ой сап ете қалды (Ө.Хожаниязов)*. *Еки адам анадайда Махийда шешейдиң биреўи бас бетинен, биреўи аяқ бетинен көтерип, таза топырақтан үйилген төбешик бетке алып кетип баратырды (Ш.Сейитов)*. Бул мысаллардағы «отыртып», «баратырды» формалары хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде қолланылмайды, сонлықтан да олар хәзирги тил нормаларына сәйкес емес.

Сондай-ақ, бир стилге тән сөзлерди басқа стиллерде қолланыўдың да өзгешеликтери болады. Бир стилге тән болған, яғный стильлик бояўы бар сөзлер екинши стилде гейде тек сатиралық планда пайдаланыў мүмкин [8:16]. Мысалы: 1. – *Жолдаслар! – деди. – Быйыл халқымыздың қуўанышлы тойлардан қолы босайтуғын түри жоқ, мине жақында гана республикамыздың алтын тойын белгилесек, және бүгин қутлы дастурқан үстинде қәдирдан Таўбай Турсыновичтиң палўаны Бахытжанды жигит қатарына қосыў, яғный сүннет тойына жыйналып отырмыз. Бес жыллықтың анықлаўшы жылы бизиң мәкемемиз Таўбай Турсыновичтиң басшылығы арқалы таўдай табыслар асқарынан асып, сүннет тойға мийнетте жайнаған мол саўғалар менен келди. Таўбай аганың пәтиўалы сөзлеринен русланған коллективимиз хәзир келеси жылдың есабына айлық алып, үлкен көтериңкилик пенен ислеп атыр (О.Әбдирахманов)*.

Paydalanilgan ádebiyatlar:

1. Ҳожиёв А.П. Семасиология/Ўзбек тили лексикологияси. Тошкент: Фан, 1981.
2. Миртожиёв М.М. Ўзбек тили семасиологияси. Тошкент: Мумтоз сўз, 2010.
3. Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Хозирги ўзбек адабий тили. I наشري. – Тошкент.: Ўқитувчи. 1975.
4. Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М.: ВШ, 1982.
5. Миртожиёв М.М. Ўзбек тили семасиологияси. Тошкент: Мумтоз сўз, 2010.
6. Абдиназимов Ш.Н. Лингвопоэтика. Ташкент, 2020.
7. Қарақалпақ тилинин түсиндирме сөзлиги, том II Нөкис, 1984.
8. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис, 1990.

